

ישן מפני חדש

מחקרים בתולדות יהודי מזרח אירופה ובתרבותם

שי לעמנואל אטקס

עורכים:

דוד אסף ועדה רפפורט-אלברט

כרך א: חסידים ובעלי מוסר

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת

דוד אסף, ישראל ברטל, שמואל פיינר, עדה רפפורט-אלברט

התקנה: אברהם בן-אמתי ושרון אסף
הביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל – The Charles Wolfson Research Fund

והמרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם

באוניברסיטה העברית בירושלים

הקתדרה לתולדות הרבנות באירופה בדורות האחרונים

ע"ש הרב יקותיאל וחנה קליין באוניברסיטת בר-אילן

בית שלום עליכם

מסת"ב 7-257-227-965-978

מספר קטלוגי 185-580

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

כרך ראשון חסידים ובעלי מוסר

9	פתח דבר
	ישראל ברטל, קווים למשנתו של עמנואל אטקס בחקר יהדות מזרח אירופה
11	ותרבותה
27	עפרה אלעד, ריאיון עם עמנואל אטקס
41	דוד אסף, עמנואל אטקס: ביבליוגרפיה
57	משה אידל, תפילה, אקסטזה ומחשבות זרות בעולמו הדתי של הבעש"ט
121	דוד אסף, 'בת? דינו להלקאה!': החסיד כאדם משחק
151	משה רוסמן, על נשים וחסידות: הערות לדיון
	שאול שטמפפר, השפעת החסידות על המשפחה היהודית במזרח אירופה:
165	הערכה מחדש
185	איליה לוריא, חינוך ואידאולוגיה: ראשית דרכה של הישיבה החב"דית
223	מרדכי פכטר, תנועת המוסר והקבלה
	בנימין בראון, אהבה, שמחה, תמימות ומסורתנות: קווים לשיטת המוסר
251	של ר' משה רוזנשטיין מלומז'ה

החלק האנגלי

	עדה רפפורט-אלברט, התגבשותו של ציבור חסידי נשי בחב"ד בראשית
7*	המאה ה'
69*	נפתלי לוונטל, אגרת הקודש של הבעש"ט ופעילות התעמולה של חב"ד
103*	בן ציון גולד, מוסרניקעס

כרך שני משכילים, מתנגדים ורבנים

289	אלחנן ריינר, מעבר לגבולות ההשכלה: תמורות בתבניות הלימוד והידע בחברה היהודית המסורתית בעת החדשה המוקדמת
313	חזה טורניאנסקי, יין חדש בקנקן ישן: גרסאות משכיליות של 'צאינה וראינה'
345	רחל מנקין, ספר חק לישראל והתפשטות החסידות: תעודה מאת יוסף פרל חיים גרטנר, דימוי ומציאות ביחסי משכילים וחסידים: פרשת מינויו של שי"ר לרבנות טרנופול
355	מרדכי זלקין, 'קוו לשלום ואין': פרק בתולדות בית הכנסת המשכילי
385	'טהרת הקדש' בוילנה
405	שמואל פיינר, אישה בשערי ההשכלה: קריאה מחדש ב'שאלת נשים'
417	של טוביה סג"ל מוילנה
429	יוסף שלמון, בין ליטא לארץ ישראל במאה הי"ט
463	יהושע מונדשיין, 'בחי דכל בית ישראל': מאמר התסכול והקטרוג של הרב יקותיאל אריה קמלר
	רשימת המשתתפים

החלק האנגלי

115*	גרשון הונדרט, יהודי פולין וליטא במאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט
137*	בראי תיאורי נוסעים זרים
163*	אהרן (אלן) נדלר, דמותו של הגר"א ועיקרון ירידת הדורות
199*	מרצ'ין וודז'ינסקי, עיון מחודש ביחסי השכלה ופוליטיקה: פולין הקונגרסאית, 1860–1815
227*	גרשון בקון, כנס הרבנים בקרקוב (1903) וראשית התארגנותה של האורתודוקסיה
261*	דוד פישמן, מלכותא דארעא כמלכותא דרקיעא: תגובות אורתודוקסיות לעליית הרדיקליזם היהודי ברוסיה
281*	מיכאל סטניסלבסקי, הרב משה פיינשטיין על נישואין וגירושין
	קונסרבטיביים
	רשימת המשתתפים

פתח דבר

וַיֵּשֶׁן מִפְּנֵי חֶדְשׁ תּוֹצִיאֻי (ויקרא כו 10)
שיהיו הגרנות מלאות חדש והאוצרות מלאות ישן,
וצריכים אתם לפנות האוצרות למקום אחר לתת החדש
לתוכן (רש"י)

ספר זה, שבמרכזו עומדים הזרמים הגדולים שעיצבו את דמותם הרוחנית של יהודי מזרח אירופה במאה ה"ט, מוגש כתשורה של חיבה לעמנואל אטקס, מורה, עמית וחבר, עם פרישתו מהוראה פעילה. 'טוב-עין' הוא 'בִּרְךְ' (משלי כב 9) – ראוי עמנואל אטקס להתבונן בסיפוק ובנחת על מפעלו המדעי, על תלמידיו שהעמיד לתפארת, ועל השפעתו הרבה על דרכי המחקר וההוראה של החסידות, ההתנגדות, ההשכלה ותנועת המוסר.

בזיכרונותיו הידועים ציטט שלמה מימון תורה חסידית מפיו של המגיד ר' דוב בער ממזריץ' על מאמר חז"ל 'הי כבוד חברך חביב עליך כשלך' (אבות ב, טו):

בידוע שלא ימצא אדם שום תענוג בזה שייתן כבוד לעצמו; מעשה כזה יהיה מגוחך ביותר. ואולם כיוצא בזה מגוחך הוא לתת ערך גדול יותר מדי לכבוד שחולק לנו אדם אחר, שהרי הערך הפנימי שלנו לא יתוסף על ידי כך אף במשהו. ולפיכך כִּנְת המאמר הזה כך היא: יהי כבוד חברך (הכבוד שחולק לך חברך) חביב עליך כשלך (ככבוד שאתה חולק לעצמך, כלומר נקלה בעיניך כמותו).

עמנואל אטקס, באורחות חייו ובהתהלכו עם הבריות, רחוק מגיגוני הכבוד ומרדיפתו כמרחק מזרח ממערב. צניעות של אמת היא חותמו, ואין דבר זר לו מאשר הכבוד המדומה. עורכי הספר וכותבי המאמרים, שעשו ככל יכולתם לשמור על דבר הספר בסוד פן יבולע לו, נושאים אפוא ברצון בנטל האשמה, ומקווים כי על אף מחוות ההוקרה והכבוד לרצון תהיה לו מנחה זו, ולו גם ברוח דבריו של המגיד ממזריץ'... ספר היובל נכתב ונערך כאשר שני עורכיו ורוב כותביו שהו במכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית בירושלים, במסגרת קבוצת המחקר 'לקראת היסטוריה חדשה של החסידות' שפעלה בשנת תשס"ח. אנו מנצלים הזדמנות זו כדי להודות לראש המכון פרופסור אליעזר רבינוביץ, לסגניתו גב' פנינה פלדמן ולכל צוות

פתח דבר

עובדי המכון, על הכנסת האורחים הלבבית ועל סיועם הנדיב להוצאת ספר זה. על סיועם הכספי יבורכו גם המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם והמכון למדעי היהדות ע"ש מנדל שניהם באוניברסיטה העברית בירושלים, בית שלום עליכם ומנהל פרופסור אברהם נוברשטרן, הקתדרה לתולדות הרבנות באירופה בדורות האחרונים ע"ש הרב יקותיאל וחנה קליין באוניברסיטת בר-אילן והעומד בראשה פרופסור גרשון בקון. תודה מקרב לב למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל – האכסניה המכובדת שבה יוצא לאור הספר – למנהלה מר צבי יקותיאל, למביא לבית הדפוס יחזקאל חובב, ולצוות העובדים. תודה למר אברהם בן-אמתי, שהתקין את החלק העברי, ולד"ר שרון אסף, שהתקינה את החלק האנגלי.

העורכים

קווים למשנתו של עמנואל אטקס בחקר יהדות מזרח אירופה ותרבותה

ישראל ברטל

א

בסיום פרק המבוא לספרו הראשון, שנולד מעבודת מחקר לשם קבלת תואר דוקטור באוניברסיטה העברית בהדרכת פרופסור יעקב כ"ץ (ירושלים תשל"ה), כתב עמנואל אטקס: 'בחיבור זה מצטרפים איפוא נסיון לשחזר את הביוגרפיה של ר' ישראל סלנטר, ככל שמאפשרים זאת המקורות המעטים הידועים לנו, דיון בהגותו בשאלות החינוך המוסרי, וכן תיאור פעילותו הציבורית תוך מאמץ לפרשה בתוך ההקשר ההיסטורי של התרחשותה... ביסוד מחקרי זה עומדת ההנחה כי בבקשנו לעמוד על פשר הדינמיקה ההיסטורית של תופעות מתחום הרוח והחברה, עלינו לתת את הדעת על יחסי הגומלין שבין היסוד האיש, החברתי והאידיאלי'.¹

עיון ביצירתו המחקרית רבת השנים של בעל היובל, 'יצירה המקיפה זרמים רוחניים ותנועות דתיות ותרבותיות שנולדו, התפשטו ופעלו במרחב הפורה האשכנזית במרכז אירופה ובמזרחה, במאות הי"ח והי"ט, מלמד כי מילים אלה יפות לכלל מחקריו. החיבור המשולש של שחזור הביוגרפיה של מנהיגים רוחניים ומייסדי תנועות במזרח אירופה, עיון בהגותם הדתית ומחקר ההקשרים החברתיים והכלכליים שבתוכם חיו ופעלו אישים אלו עובר כחוט השני לכל אורך דרכו המדעית, מעבודותיו הראשונות בשנות השבעים של המאה הקודמת ועד לחיבוריו החדשים ביותר.

אטקס איננו מתעלם מן הצדדים האנושיים של המנהיגים שהוא חוקר, ואף מבליט את המתח הנפשי העצום הקיים בין הרגשות האנושיים והחולשות הטבעיות לבין שאיפת השלמות הדתית והדבקות המוחלטת בלימוד. כך, למשל, אגב תיאור היכולת האינטלקטואלית הכבירה של ר' אליהו בן שלמה זלמן מווילנה (הגר"א), ודיון בחומרות שגזר על עצמו, הוא כותב: 'דומה שלשיא חומרתה הגיעה פרישותו של הגר"א ביחסיו עם בני משפחתו. הגר"א כבש את רגשותיו הטבעיים כלפי צאצאיו, נמנע מלהתעניין במצב פרנסתם ומיעט לשהות במחיצתם'.² ואילו ר' שמואל מקלם, תלמיד חכם ליטאי שדבק במנהגי הגר"א, מגלה במכתביו מארץ ישראל לבני משפחתו רגשות אהבה

1 עמנואל אטקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 18.

2 עמנואל אטקס, יחיד בדורו: הגאון מווילנה – דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 250.

ומתעניין מאוד במצבם החומרי: 'צערי גדול מאד מבלי השיגי איגרת מאתכם... ומדוע תצערוני כל כך... הלא כל יום לי לשנה נחשבה להוחיל על איגרתכם'.³ הביוגרפיות האינטלקטואליות של האישים שבהם בחר אטקס משתרגות בסיפור ההיסטורי שהתרחש מסביבם, השפיע על אופני התנהגותם והביא אותם להתמודד עם המציאות המשתנה, בין שהיו אלו אתגרי תנועות התחדשות שנדמו בשעתן לשומרי המורשת התרבותית ככיתות של כופרים, ובין שהיו אלו פעולות פקיד השלטון ושותפיהם בתוך החברה היהודית.

אטקס, כחוקר ביקורתי, גילה אמפתיה גדולה, שאיננה מוסתרת כלל, לגיבוריו הרוחניים, אך כתיבתו רחוקה ביותר מ'ספרות השבחים' החסידית והמתנגדית כאחת, שלה זכו וזוכים עד היום הבעש"ט, הגר"א או ר' חיים מוולוז'ין. הזדמנות להתוודע אל יחסו של אטקס ל'ספרות השבחים' בכלל, ולספר 'שבחים' מסוים בפרט, יש בפרק מיוחד שהקדיש לספר 'שבחי הבעש"ט'. מסקנתו החד-משמעית היא, 'שההיסטוריון המבקש להסתמך על ספר שבחי הבעש"ט לשם שחזור דמותו וחיייו של הבעש"ט יכול לצעוד היום על קרקע מוצקה'.⁴

תוך פולמוס עם משה רוסמן, שקבע בספרו כי 'כל חוקר מעמיד את הבעש"ט האישי שלו – דמות המהווה בבואה וצידוק למטרות האידיאולוגיות שלו. לעתים קרובות משמש עצם העיסוק בדמותו של הבעש"ט כאמצעי להמחשת תפיסות שונות ואף מתחרות של התרבות היהודית',⁵ סיכם אטקס את עמדתו על טיב ספר שבחי הבעש"ט:

אני מבקש לשוב ולקבוע, שחלק נכבד מן הסיפורים המובאים בקובץ זה הם בבחינת עדויות ומסורות מהימנות המעוגנות בחוויות האישיות של הבעש"ט ובחוויות של אלה שחיו במחיצתו... אין לי ספק ששימוש מבוקר ומושכל בספר שבחי הבעש"ט עשוי להניב מידע רב על אישיותו של הבעש"ט, על עולמו הרוחני, על דרכי פעולתו ועל דמותם של בני חוגו.⁶

משמע, ניתן לעשות בסיפור האגדי שב'ספר השבחים' חסידי כעין מעשה החסידים הפועלים 'להחזיר את המידות לשרשן', ולהגיע אל הגרעינים ההיסטוריים המהימנים הפזורים בתוך הסוגה האגדית לכאורה.

הדיון הפורה והמפרה על הבעש"ט, שהתעורר עם פרסום ספריהם של רוסמן ואטקס, היה ציון דרך חשוב בתולדות ההיסטוריוגרפיה של החסידות. במידה רבה תרם לכך

- 3 עמנואל אטקס, ליטא בירושלים: העילית הלמדנית בליטא וקהילת הפרושים בירושלים לאור אגרות וכתבים של ר' שמואל מקלם, ירושלים תשנ"ב, עמ' 106.
- 4 עמנואל אטקס, בעל השם: הבעש"ט – מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, ירושלים תש"ס, עמ' 12.
- 5 משה רוסמן, הבעש"ט מחדש החסידות, ירושלים תש"ס, עמ' 16.
- 6 אטקס, בעל השם (לעיל הערה 4), עמ' 265.

קווים למשנתו של עמנואל אטקס

העיונות העקרוני על השפעת הפוסט־מודרניזם על המחקר ההיסטורי.⁷ אדגים זאת באחד ממחקריי על שבחי הבעש"ט, ששימש את שני החוקרים במסכת טיעוניהם על ה'היסטוריות' של ספר זה.⁸

אטקס העלה, בין היתר, כי 'המגמה המסתמנת בספרות המחקר, החל מדובנוב, המשך בצניברג, בווייס ובשלום וכלה בדן, מסמנת התחזקות של ההכרה בערכו של ספר זה כמקור היסטורי. מגמה זו אמורה היתה להתעצם בעקבות מחקריהם של ברטל, ברנאי וטלר, שהוכיחו את אמינותם של פרטים רבים בסיפורי שבחי הבעש"ט על סמך מקורות חיצוניים... והנה, ככל שהדברים אמורים בערכו של ספר זה כמקור היסטורי, המסקנות שאלהן הגיע רוסמן הן ספקניות ביותר'.⁹ רוסמן, לעומתו, נתלה בחלק אחר של המאמר, שעם מסקנותיו לא הסכים אטקס, וקבע: 'מגמתו האמתית של הסיפור, אליבא דברטל, היתה... לקדם שיתוף פעולה בין חסידים ומתנגדים ולהקהות את הביקורת הגואה מצד מחנה המשכילים באותה עת. סיפור חייו של ר' אלעזר [מאמסטרדם] "גויס" לשירות הצרכים הרעיוניים של התנועה בראשית המאה התשע־עשרה'.¹⁰ לאמתם של דברים אין סתירה בין שני חלקיו של המאמר, אלא השלמה הדדית, האופיינית למורכבות התהליך ההיסטורי בעת התרחשותו ולהתקבעותו המאוחרת בזמן בזיכרון הקיבוצי של בני הדורות הבאים.

ב

לבו של ההיסטוריון עמנואל אטקס הלך שבי אחרי דמותו של הלמדן הליטאי שדבק בדרכי הגר"א ונהג במנהגיו. הוא הקדיש מחקר מפורט לאחד האישים שהשתייכו לשכבת הלמדנים של יהדות ליטא, ר' שמואל מקלם (1797–1869). מתוך כתביו ואיגרותיו של ר' שמואל, שעלה לארץ ישראל בשנת תרי"ח (1858) וישב שנים אחדות בירושלים, צייר אטקס את דמותו של מי שכינה 'למדן־חסיד'. גם כאן שילב ביוגרפיה, עיון הגותי ומחקר היסטורי על חברה וכלכלה. וכך כתב במבוא המחקרי המפורט שהקדים לאיגרות ר' שמואל:

- 7 על ההקשר הפוסט־מודרני של כתיבתו עמד רוסמן במבוא לספרו, שם, עמ' 16–20. הדיון נפתח בביקורתו של אטקס על הנוסח האנגלי של ספרו, שראה אור בשנת 1986: Moshe Rosman, *Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Baal Shem Tov* 'הבעש"ט ההיסטורי: בין רקונסטרוקציה לדקונסטרוקציה', תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 442–425.
- 8 ישראל ברטל, 'עליית ר' אלעזר מאמסטרדם לארץ־ישראל בשנת תק"א (1740)', יוסף מכמן (עורך), מחקרים על תולדות יהודי הולנד, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 7–25.
- 9 אטקס, בעל השם (לעיל הערה 4), עמ' 246.
- 10 רוסמן, הבעש"ט מחדש החסידות (לעיל הערה 5), עמ' 195.

האידיאל הרוחני-דתי המשתקף בדברים אלו הוא זה של הלמדן-החסיד. ביהדות ליטא של המאה הי"ט היה אידיאל זה קשור קשר אמיץ בבית מדרשם של הגאון מווילנה ושל ר' חיים מוולוז'ין... מטבע העניין, שדמותו של ר' שמואל היא התגלמות אינדיבידואלית של דפוס תרבותי כללי. על כן יש לראות בתיאור שלהלן כפל פנים: מחד גיסא – ר' שמואל כפרט היוצא ללמד על הכלל, ומאידך גיסא – ר' שמואל כמי שמבטא גוון אישי וייחודי של התופעה הכללית.¹¹

המתח בין אידאל לימוד 'תורה לשמה' לבין חיי המעשה, או בלשונו של אטקס 'מתיחות שבין אידיאל ההתמסרות ללימוד התורה לבין המחויבות כלפי המשפחה',¹² הוא מושא למחקר היסטורי-חברתי מפורט. על בסיס מקורות מועטים יחסית הציץ אטקס 'לדבר על תופעה של "משפחה למדנית"'. טיפוס זה של משפחה נשען אמנם על דפוסי המשפחה המסורתית, אך הוא גם שונה ממנה. עיקר השוני הוא בחלוקת התפקידים בין הבעל לאשה... התפקיד שממלאת האשה בפרנסת המשפחה איננו תוצאה של הסתבכות מקרית ובלתי צפויה, אלא זהו ייעודה מכיוון שהשתדכה עם בן תורה.¹³ תוך כדי שחזור המקרה המיוחד של משפחה כזאת, שהביוגרפיה הפרטית של ר' שמואל מקלם משמשת בו ציר כרונולוגי, היסטורי ורעיוני, מנהל אטקס דו-שיח ביקורתי עם ההיסטוריוגרפיה של יהדות מזרח אירופה, שקבעה עמדות על בסיס האוטוביוגרפיות המשכיליות. כתבי שמואל מקלם (ועמם מקורות נוספים שיצאו מ'חוגי הלומדים' הליטאים) מציעים כתחליף מאוזן ומתקן להטיה האידיאולוגית מבית מדרשה של תנועת ההשכלה:

ואולם, למרות חשיבותם של ספרי זכרונות אלה כמקור היסטורי, יש להתייחס אליהם במידה מסוימת של הסתייגות; שכן התיאורים של חיי המשפחה הכלולים בהם עוצבו במידה רבה בהשראת אידיאולוגיה המסתייגת מערכיה ומדפוסייה של החברה המסורתית. לפיכך יש יסוד לחשש, שמא נטו סופרי ההשכלה להבליט את נקודות התורפה של המשפחה המסורתית, עד כדי עיוות התמונה. לאור שיקול זה, ברורה עדיפותם של מקורות על חיי המשפחה מפרי עטם של אלה שנשארו במסגרת המסורתית.¹⁴

אטקס, בעצמו חוקר מובהק של תנועת ההשכלה, הבחין יפה בזיקה שבין ההיסטוריוגרפיה המודרנית למגמות הנאורות האירופית ממורשת המאה הי"ח. הוא עמד

11 אטקס, ליטא בירושלים (לעיל הערה 3), עמ' 17-18.

12 שם, עמ' 63-64.

13 שם, עמ' 81.

14 שם, עמ' 67.

היטב על כך שכמה מן המוסכמות שעברו במחקר ההיסטורי מדור לדור, מימי 'חכמת ישראל' בגרמניה ועד להיסטוריוגרפיה הלאומית המודרנית, המשיכו קביעות, תדמיות ומסקנות שינקו שורשיהן מן הכתיבה המשכילית.¹⁵

אנכרוניזם היסטורי מקביל, אך שונה ברקעו הרעיוני, שאליו נדרש אטקס במחקרו על הלמדנות הליטאית, הוא הרקע הרעיוני לעלייתן של חבורות הלמדנים הליטאים לארץ ישראל במאה ה"ט. בעקבות פולמוס ישן, ההולך ונמשך במחקר 'היישוב הישן' בארץ ישראל בעשורים האחרונים,¹⁶ תהה על מניעי עלייתו של ר' שמואל מקלם וכתב:

האם החלטתו של ר' שמואל לעלות לארץ ישראל היתה נעוצה בהשקפה או בציפייה משיחית? דומה, שיש טעם לעורר שאלה זו, משום שמחברים אחדים שעסקו בעליית ה'פרושים' ביקשו לתלות עלייה זו במניעים כאלה. והנה בכתביו של ר' שמואל בכלל, ובאגרותיו מארץ ישראל בפרט אין זכר להשקפה, שהעלייה לארץ ישראל מקרבת את הגאולה. כמו כן אין בכתבים אלה כל רמז למשיחיות אקטואלית במשמעות של ציפייה לגאולה במועד מסוים או תכנית להחשת הקץ.¹⁷

עלייתו של ר' שמואל מקלם, בדומה לעלייתם של שאר אנשי חבורות הלמדנים הליטאים לירושלים, החל מראשית המאה ה"ט, היתה 'על פי דפוס התנהגות רווח, שהיה מסימני ההיכר המובהקים של העלייה המסורתית לארץ ישראל במאה ה"ט'.¹⁸ וכשם שנרתע אטקס מהחלת מושגיה של תנועת ההשכלה על החברה המסורתית במזרח אירופה, כך דחה כל ניסיון לחבר בין עלייתן של קבוצות תלמידי חכמים מן העילית הלמדנית לבין עולמה הרוחני של התנועה הלאומית המאוחרת בזמן ובמקום. נהפוך הוא.

15 לעניין 'שחרור' ההיסטוריוגרפיה של יהדות מזרח אירופה מן המורשת המשכילית וגלגוליה השוו ישראל ברטל, 'מבבואה מעוותת לעובדה היסטורית: ספרות ההשכלה ומחקר תנועת החסידות', מדעי היהדות 32 (תשנ"ב), עמ' 7-17; הנ"ל, "הברית התיכון": תודעה קבוצתית בהשכלת מזרח אירופה, שמואל פינר וישראל ברטל (עורכים), ההשכלה לגוניה: עיונים חדשים בתולדות ההשכלה ובספרותה, ירושלים תשס"ה, עמ' 149-164.

16 לעיקרי פולמוס זה ראו ישראל ברטל, גלות בארץ: יישוב ארץ-ישראל בטרם ציונות – מסות ומחקרים, ירושלים תשנ"ה עמ' 236-295; Israel Bartal, 'Tarniks', Gershon D. Hundert (ed.), *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, New Haven 2008, pp. 1847-1845; אריה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה"ט, ירושלים תשמ"ה; הנ"ל, מיסטיקה ומשיחיות: מעליית הרמח"ל עד הגאון מוילנא, ירושלים תשנ"ט.

17 אטקס, ליטא בירושלים (לעיל הערה 3), עמ' 89.

18 שם, עמ' 85.

ניתן לקבוע, כי בעלותם לארץ ישראל בשנים 1808–1809 ביקשו תלמידי הגר"א וההולכים לאורו להגשים בצוותא את האידיאל של לימוד תורה מתוך פרישות מעסקי העולם הזה... ניתן להוסיף ולקבוע, כי עלייה זו היתה חוליה בשלשלת של עליות מסורתיות.¹⁹

לשיטת אטקס היה ר' שמואל מקלם ממשיך נאמן של המגמות הרוחניות והדתיות של מייסדי קהילת ה'פרושים' בירושלים. משעלה לארץ וקבע מושבו בירושלים הוא השתלב בחוג הלמדנים הפרושים שכבר ישבו בעיר. 'התקשרות חברתית זו ניוונה מתשתית רוחנית ותרבותית משותפת, שמטבע העניין התבטאה גם בדפוסי התנהגות משותפים'.²⁰ אטקס הבחין היטב באופייה השמרני של עדת הפרושים, הן מבחינת הזיקה למסורות קדם-לאומיות וקדם-אורתודוקסיות הן מבחינת דפוסי ההתנהגות החברתית והכלכלית. עדה זו היתה מעין סניף של חברת לומדים מליטא בירושלים,²¹ ולא חיל חלוץ של גאולה משיחית.

עלייתו של ר' שמואל והתיישבותו בין תלמידי החכמים בירושלים שימשה לאטקס מקרה מבחן לבידור גלגולי הזיקה בין למדנות לכלכלה, מן ההקשר המזרח-אירופי ועד ל'כולל' הארץ-ישראלי. אטקס תהה על המתח בין חזונו של הפרושים, שביקשו לקיים חברת לומדים הגודרת עצמה בארבע אמות של הלכה (אותה חברה שר' שמואל מקלם נשא אליה את עיניו טרם עלייתו לירושלים), לבין אילוצי המציאות הפוליטית, החברתית והכלכלית. הרי זו היתה הקבוצה שרושם דמותו המופתית של הגר"א הניע את חבריה לעלות לארץ ישראל בתנאים הקשים של ראשית המאה ה"ט. הוא הבחין היטב בשינוי שחל בקבוצה זו עם התגוונותה הדמוגרפית בעקבות העליות שהגדילו את היישוב האשכנזי במחצית השנייה של המאה. מחבורה הומוגנית של למדנים הפכה קהילת הפרושים למסגרת ארגונית וחברתית הטרוגנית.

על גלגוליה המאוחרים של קהילת הלומדים, שביקשה לשמור על אידאל הפרישות מחיי העולם הזה אך נקלעה למצוקה כלכלית וגם לא הצליחה לשמור על תדמית של מצוינות למדנית, עמד אטקס בביקורת שפרסם על מחקרו של מנחם פרידמן: 'פרידמן תולה את כשלונן של "היישוב הישן" בהנחת הייסוד שבתשתיתו, היינו שכל הגברים אמורים להיות תלמידי חכמים'.²²

19 שם, עמ' 113–114.

20 שם, עמ' 117.

21 השוו ברטל, גלות בארץ (לעיל הערה 16), עמ' 15–22; הנ"ל, קוץ ובדוו: 'עם' וארץ' בלאומיות היהודית, תל אביב תשס"ז, עמ' 170–187.

22 עמנואל אטקס, 'בין דת לכלכלה: דמותו של "היישוב הישן" בראשית המאה העשרים', קתדרה 106 (תשס"ג), עמ' 193.